

SEMIRAMIS KÖZÉP-ÁZSIÁBAN?*

Mint klasszikus filológus, néhány rész-interpretáció kapcsán azt próbálom megmutatni, hogy a jól ismert görög-római forrásokból olvashatunk-e ki valamit Közép-Ázsiának az arab hódítás előtti történetére vonatkozólag.

Kezdjük Polyainos császárkori rhétor egyik *stratégémájával*, amely tulajdonképpen *nem* «hadicsel». A háborúban is kitűnő asszonyok galériáját a VIII. könyvben mindenesetre Semiramis harciasságának leírása nyitja meg (Strat. VIII 26):

«Semiramis fürdés közben (*λοιομένη*) értesült a Sirakes népének elszakadásáról és abban a pillanatban — mezitláb és fésületlen — máris hadba vonult.» (Mint Rhodoguné, uo. 27: csak a hasonlóképpen aratott győzelem után fürdött meg és mosta meg a haját; közismert anekdotikus formula.) Az események lefolyásáról semmit sem olvasunk; a folytatásból csak azt tudjuk meg, hogy Semiramis *oszlopán* a következő felirat olvasható (*τῆ δὲ στήλῃ αὐτῆς ἐπιγέγραπται τάδε*): «Engem a természet asszonyoknak teremtett ugyan, tettek dolgában (*ἔργοις*) mégsem maradtam el egy bátor férfi mögött sem. Mint Ninive királynéja (*Νίνου βασιλεύσασα*) Kelet felé a Hinamamés folyót¹ tettem meg hat árnak Dél felé azt a földet, amely tömjént és mirrhát terem, északi részről pedig a *sakákat* és a *sogdokat*. Tengert azelőtt egyetlen asszir sem látott, én négyet . . . A folyókat arra kényszerítettem, hogy akaratom szerint folyjanak (*ποταμούς ἡνάγκασα εἶν ὅπου βολοίμην*), de én úgy akartam, hogy arra folyjanak, ahol ez hasznos (*ἐβουλόμην δὲ ὅπου σνέφερε*). A terméketlen földet megtanítottam a bevetésre (*γῆν ἄκαρπον ἐδίδαξα σπεύρεσθαι*), mert nedvessé tettem (tulajdonképpen: meggyúrtam, *ἔμαξα*) folyóimmal. Megvívhatatlan falakat építettem; a megközelíthetetlen sziklákat vassal küzdöttem le; utakat nyitottam szekereim számára ott, ahol különben a vadállatok sem mentek keresztül; és a tettek közben még mindig maradt időm, amit magamnak és barátaimnak szentelhettem.»

Ez valóban nem hadicsel, mint ahogy pl. Frontinus gyűjteményének (*Strategemata*) olvasója várhatta volna, és nem is történeti anekdota.² Ponto-

* Előadás 1976. márc. 24-én az MTA Ókortudományi Kutatócsoportjának «Közép-Ázsia történetének forrásai az arab hódításig» c. vállalkozása keretében.

¹ *Ἰναμάμην*, vö. Plin., Nat. hist. VI 17,63; 18,69; 20,73 *Iomanes*; Curt. VIII 9,8 *Ganges decursurum Iomanen intercipit*; ma: Djumna.

² Vö. W. H. Blume («Polyän's Kriegslisten» fordításának előszavában, Stuttgart 1833, 6): «Der Begriff Kriegslist ist für den griechischen Ausdruck *στρατήγημα* zu eng, welcher überhaupt Feldherrntat, insbesondere eine mit Klugheit und List ausgeführte, bedeutet.» Vö. még J. Melber: Über Quellen und Wert der Strategemensammlung P.-s. Jb. f. Phil., Suppl. 14 (1885) 415 skk.; F. Lammert: RE «Strategemata» 176 skk. has. (különösen 180); *ibid.* «Polyainos» 1432 skk. has.

sabban: fölöttébb különösen kezdődik (olyan asszony, akinek fontosabb a hadi kiválóság, mint a szépségápolás), de a várt csattanó helyett győzelmi felirattal folytatódik, amely egyben aretalogia és számadás is. Így jutunk el a *πράξεις*-irodalom dokumentumaiig, amelyeket Augustus beszámolójával együtt kell tanulmányoznunk.³

Semiramis történetiségének kérdését itt nem részletezzük. Miután C. F. Lehmann-Haupt a század elején a monda történeti magvát kihámozta és ezzel «a történelem számára visszanyert egy személyt, aki egy egész legenda-csoport szereplője és középpontja»,⁴ manapság már megint kissé szkeptikusabban tekintjük a dolgokat. Azon kívül, hogy a mesés Semiramis-alak mintája, Šammuramat, mint V. Šamši-Adad (824–810) felesége, valószínűleg babiloni származású asszír királyné volt és mint «palotahölgy» (*ša ekelli*) bizonyos hatással lehetett a politika alakulására is, életéről semmi közelebbit nem tudunk. Az sem bizonyítható, hogy fia, III. Adad-Nirāri (810–782) helyett átmenetileg régens lett volna.⁵ Az alakjához kapcsolódó fantasztikus vonások minden jel szerint a néphagyomány jóvoltából rétegeződtek reá. A nevéől elválaszthatatlan «függőkertek» sem szükségképpen tartoznak az *ἔργα Σεμιράμιδος* közé (vö. Strab. XVI 1,2 c. 737): Diodóros, akinek a Semiramis-hagyomány zömét köszönjük, ezeket a bizonyos kerteket nem neki, hanem «egy későbbi asszír királynak» — vagyis a khaldeus Nabu-kudurri-ušurnak (605–562) — tulajdonítja, aki ezt a világsodát állítólag egy perzsa születésű kegyeltjének kedvéért (*χάριν γυναικὸς παλλακῆς*) építtette (Diod. II 10,1). De éppenséggel még ennek a «világsodának» a valódiságát is kétségbe vonhatjuk: a legendás elbeszélést talán a babiloni falak déli részén feltárt boltozatos alapítványek indíthatták útjára.⁶

Wilhelm Eilers, aki a Semiramis-történetek «keletkezését és visszhangját» legutóbb (1971) tárgyalta⁷ és a mondaképződés történeti magvát egy olyan asszír királynében fedezte fel, akit «erős szálak fűztek az armeniai és a méd-perzsa felföldhöz», úgy véli, hogy az előázsiai történelmi emlékezés a méd-perzsa történelmet összevegyítette a babiloni-asszírral, «miközben egyúttal hatalmas — több évezrednyi — időközt . . . roppant egyszerűsítéssel (mit schrecklicher Vereinfachung) néhány névbe és adatba sűrített.»⁸ De ez megint csak nem olyan egyszerű dolog: abból, amit a legendás királynéről és királyi férjéről meséltek, igen-igen kevés hozható kapcsolatba vele, sőt egyáltalán az asszírsággal. Ninos világhódításának leírását, úgy, amint legrészletesebben Diodórosnál (II 1–20) olvashatjuk,⁹ egyebek közt feltehetőleg a méd-babiloni koalíció korszakában (Nabu-kudurri-ušur uralkodása alatt) kialakult asszír-babiloni történelmi hagyomány emléke inspirálhatta.¹⁰ Annyi bizonyos, hogy

³ Ehhez vö. *Ed. Norden*: Kunststr. I 268 (és hátul, a pótlások között, 17).

⁴ C. F. Lehmann-Haupt: Die historische Semiramis und Herodot. Klio I (1901) 256 skk.; *id.*, Die historische Semiramis und ihre Zeit. 1910, és Roschers M. L. «Semiramis».

⁵ Vö. S. Page: Orientalia N. S. 38 (1969) 457 skk.; újabban W. Schramm: War S. assyrische Regentin? Historia 21 (1972) 519 sk. (további irodalommal); W. Röllig: Kl. Pauly V 95.

⁶ Vö. R. Koldewey: Das wiedererstehende Babylon. Leipzig 1914, 90 skk.; J. Łanowski: RE Suppl. X «Weltwunder» 1027. has.

⁷ W. Eilers: Semiramis. Entstehung und Nachhall einer altorientalischen Sage. SB Öst. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 274/2, 33. 1.

⁸ Uo., 12 sk.

⁹ Vö. K. Preisendanz: RE «Nimrod» 624 skk. has.; E. F. Weidner: RE «Ninos» 634 sk. has.

¹⁰ Vö. D. O. Edzard: Kl. Pauly IV 133 sk. has.

a történelmi Semiramis sem a *Sakā haumavargā*-val, sem a *Sakā tigraxaudā*-val, sem a *Sakā para Sugdam*-mal (az Iaxartésen túl) nem hadakozott, őket le nem győzte, indiai hadjáratáról nem is beszélve. A Polyainosnál talált sorrend (*Sakai — Sogdoi*) minden jel szerint az óperzsa viszonyokra vonatkozatható, a sogdoktól északra élő sakák pedig talán a *Sakā : tyaiy : para : Sugdam*-nak felelnek meg. A *Σιρακες* is, akik Polyainos szerint elszakadtak Semiramistól, de hamarosan újból meghódítottak neki, ide tartoznak, függetlenül attól, hogy ez a megjelölés most a forrásainkban *Σιρακες*, *Σιραχολ*, *Sirac(h)*-i-nak nevezett kaukázusiakra (Strab. XI 2,1 c. 492; CIG I 2132; Pomp. Mela I 114; Plin., Nat. hist. IV 12,83; Tac., Ann. XII 15,2) vonatkozik-e, vagy az Ochos (Teğen) két partján élő hyrkániai rokonaikra,¹¹ vagy esetleg Šāhpuhr jövendőbeli *Nōd-Širakan* tartományára (Res gestae d.Saporis, 1), vagyis Adiabénére.¹²

A Semiramis hódításairól és egyéb tetteiről szóló fantasztikus leírásokat az antik kor közönsége is csak ámulva olvashatta. Ezt találjuk már Hérodotosnál (I 184), míg a többiek — Ktésias óta — még Média legjelentősebb építményeit is neki tulajdonították (vö. Diod. II 9 sk.). Strabónnál pl. (XVI 1,2 c. 737) Ninoszról, Ninive alapítójáról és Semiramisról, mint Ninos feleségéről azt olvassuk, hogy egész Ázsia fölött uralkodtak. «Semiramistól a babiloni emlékeken kívül másfelé is sok mindent mutogatnak, szinte minden országában e világrésznek: így az úgynevezett Semiramis-töltéseket (*χώματα*), falakat, erődítményekkel és földalatti járatokkal, víztároló medencéket (*ὄδορεια*), terraszokat, csatornákat (*διώρυγες*), továbbá utakat és hidakat.» Hiába kritizálta pl. a kháldeus Bérószos (Ios. Flav. c. Ap. I 20) a görög írók «hazugságait», a Semiramis-monda — amint egyszer kialakult és egyre kalandosabbá színeződött — soha többé nem térhetett vissza a történelmi valóság talajára, kiváltképpen nem Alexandros világhódítása után, amikor az emberek a lehetőségeket és a realitásokat nem mindig tudták — vagy nem is akarták — elválasztani a misztikus reményektől vagy kitalálásoktól.

Az asszír birodalom — mint mondtuk, — Chorasmíával, Baktriával, a sogdokkal stb. még legnagyobb kiterjedése idején sem állott kapcsolatban.¹³ Tény, hogy III. Salmanassar 835-ben *elsőnek* tapasztalta meg a *Madai* és a *Parsua* létét. Ezután három évszázad telt el, tele súlyos bonyodalmakkal, míg végül Kyros perzsa nagykirály 539-ben elfoglalta Babilont. E három évszázad folyamán az imént említett primitív mőd törzsek olyan hatalommá fejlődtek, hogy nemcsak tulajdon földjüket tudták megvédeni, hanem — először babiloni segítséggel — Asszíriát is megsemmisítették, hogy aztán a hegemoniát az Achaimenidák birodalmának engedjék át. Lehmann-Haupt annak idején meggyőzően fejtette ki,¹⁴ milyen tartós háborúskodások során ismerték meg a médek az asszír nagyhatalmat, és annak korábbi — világtörténelmi jelentő-

¹¹ Vö. K. Kretschmer: RE «Sirakes» 284. has.; «Sirakene» 282, a Choraszán határvidékén levő Serachs-erősségről, ill. oázisról; l. még V. M. Masszon: Еще раз о Геродотовой реке Акес, a N. V. Pigulevszkaja-émlékkönyvben: Эллинист. Ближний Восток, Византия и Иран, II. Moskva 1967. 174 skk.; I. V. Pjankov: Хоразмии Гекатея Милетского. VDI 1972/2, 10.

¹² Ezt az adatot (mint annyi mást) Harmatta János baráti szívességének köszönöm.

¹³ Kuraš (Parsumaš királya, a «nagy» Kyros nagyapja), valamint az Elamon túl keresendő Īudimiri (valószínűleg Gedrósia, ill. Pataléné) első említése Aššur-bān-aplinak egy töredékes feliratán: E. F. Weidner, A. f. O. 7 (1931—32) 1 skk.; Ókori keleti tört. chrest. Bp. 1965. 305. 1.

¹⁴ Klio 1 (1901) 280.; Roschers M. L.

ségű — teljesítményeit egyszerűsítve hogyan tulajdonították *akkori* ellenfeleknek, miközben az Istarban megnyilvánuló birodalmi eszmét egy náluk is tisztelt istennő alakjában vélték felismerni. Így sajátították ki a maguk céljaira a többféleképp értelmezhető Semiramis-alakot, hogy saját hatalmi igényeiket legalizálják, más részről Semiramis-Istar-tiszteletükkel mintegy udvarképesé tegyék magukat az ősi kultúra országaiban.

Kyros alakjának szerepe elválaszthatatlan ettől a nagyhatalmi ideológiától. Az óperzsa birodalmi ideológia kialakulásával párhuzamosan a *jó pásztor* vonásai (amint Ézsaiás próféta könyvében olvassuk: 44,28) mind Kyrosra koncentrálódnak.¹⁵ (Ezért fáradoznak hiába azok, akik Xenophón Kyropaideiájának hősét egyetlen történelmi szereplővel akarják azonosítani: valójában *minden* királyi erény megtestesítője, nemcsak a *három* Kyros erényeié.)¹⁶ Ha most Kyrosnak eredményes hadjárataival sikerült megalapítania az óperzsa világbirodalmat, akkor teljességgel érthető, hogy ezek a hadjáratok a birodalmi propagandában a mítikus királynő tetteinek megismétléseiként szerepelnek. Így válhattak a perzsa hódítások jogossá, sőt kötelességszerűvé, hiszen a nagykirály Semiramis nyomdokaiba lépett.

Ismeretes, hogy Ktésias (frg. 33 Jac.) a Sardestől (illetőleg Ephesostól) Susáig vezető «királyi út» herodotosi ábrázolását (V 52 skk.) folytatva az út további állomásait is felsorolta Baktraig, sőt Indiáig. Ktésiasnak ez az itinerariuma nem maradt ránk. I. V. Pjankov¹⁷ azonban felhívta a figyelmet az 1/b számozású Jacoby-töredékre (Diod. II 2,1 skk.), ahol Ninos hódítási terveiről olvashatunk: «... Roppant vágya támadt (*δεινὴν ἐπιθυμίαν ἔσχε*), hogy a Tanais és a Nílus közt minden földet elfoglaljon ... Így hát egyik barátját Médiában hagyta helytartónak és végigvonult Ázsia országain; tizenhét évet töltött meghódításukkal, és Indián, valamint Baktrián kívül ura is lett a többinek ... (3) Ezek voltak: Egyiptom, Fönícia, Kilikia, Pamphylia, Lykia, továbbá Karia, Phrygia, Mysia, Lydia, de uralma alá vetette Tróast is . . . Bithyniát, Kappadokiát és a Pontos mentén élő vad népeket ... Leverte a Kadusioi és Tapyroi, a Hyrkanioi és Drangianoi népét ... , Karmaniát és a chóromnaiosokat ... , valamint a parthusokat. Perzsiát és Susianát is meghódította, továbbá az úgynevezett Kaspiánét, ahova igen szűk szoros, a Kaspi-kapu vezet. (4) ... Baktriát nehezen hozzáférhetőnek és harcias férfiakban gazdagnak találta, ezért az ellenük tervezett háborút későbbre halasztotta ... » (Vö. II 6,1.) Pjankov szerint¹⁸ a Ninostól meghódított népek — a Káspi-kaputól Baktriáig — nem a helyes földrajzi rendben vannak felsorolva, hanem úgy, amint Kyros az illető országokat elfoglalta, csak éppen fordított sorrendben.¹⁹

¹⁵ Vö.: Die Achämeniden in der späteren Überlieferung. Acta Ant. Hung. 19 (1971) 41 skk.

¹⁶ Vö. C. F. Lehmann-Haupt: Der Sturz des Kroisos und das historische Element in Xenophons Kyr. Wiener Stud. 47 (1929) 123 skk. és 50 (1932) 152 skk.; A. Christensen: Sur la question des sources de la Cyr. Atti del 19. Congr. internaz. degli orientalisti, Roma 1938, 248 sk. 1.

¹⁷ I. h. (VDI 1972/2, 10.); Ktésias forrásaihoz vö. a 15. sz. Jacoby-fragmentumot.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Ugyanezek a népek Kyros végrendeletében (Ktés. frg. 9 Jac.) megint más (földrajzi) sorrendben szerepelnek; 1. a Kyrostól meghódított népek jegyzékét Xenophónnál is, Kyrop. I 1,4 sk.: (médek, hyrkaniaiak, asszirok ...), *ἤρξε δὲ καὶ Βακτριῶν καὶ Ἰνδῶν ... ὡσαύτως δὲ Σακῶν.*

Ennyire mégsem egyszerű a dolog. Pjankov érdeme mindenesetre, hogy olyan körülményre hívta fel a figyelmet, amire a Ninós-történet eddigi vizsgálói nem gondoltak, arra ti., hogy Kyros történeti hódító hadjáratainak és Ninós, illetőleg Semiramis mitikus (fiktív) vállalkozásainak irodalmi lecsapódása közt nemcsak egyezéseknek, hanem bizonyos eltéréseknek is kellett lenniük, mert a kiindulás egészen más. Ennek megfelelően a két világhódítás egyes fázisai sem azonosíthatók egymással.

Ugyanez ismétlődik a makedón világhódítás historiográfiájában. A Ktésias-kutatás egyik legnagyobb nehézsége az, hogy a pl. Diodórosnál hagyományozott töredékek — Ktésias sűrű névszerinti említése ellenére — nem választhatók külön vitathatatlanul az Alexandros-történet íróinak ugyanott kitapintható maradványaitól.²⁰ Az új világhódító nemcsak isteni példaképeit — Héraklést és Dionysost — «utánozta», hanem lépten-nyomon a Kyrosban testet öltő perzsa nagykirály és a mítikus Semiramis példaadásával is találkozott. Bizonyos helyzetekben akárhányszor meg sem tudjuk mondani, ki kit vett mintául: Alexandros utánozta-e a mítikus Héraklést, vagy fordítva, azaz a hellénisztikus Héraklés-képet a *νεός Ἡρακλῆς* mintája szerint színezték és gazdagították. De ugyanezt figyelhetjük meg később is, mikor az *imitatio Alexandri* minden uralkodói dicsőítő irat nélkülözhetetlen része lesz, és minden tollforgatónak túl *kell* szárnyalnia elődjeit, hogy hősét még a «nagy» Alexandrosnál is nagyobbak tudja feltüntetni.

Az indiai hadjáratról szólván, Strabón (XV 1,5 c. 686) Nearchosra hivatkozik, aki Alexandros legfőbb mozzgatóját a becsvágyó nagyratörésben (*φιλονεικῆσαι*) látta. Ezért vezette seregét Gedrósián keresztül, hogy véletlenül se maradjon el Semiramis és Kyros mögött, bár a hagyomány szerint mindketten épp Indiában súlyos veszteségeket szenvedtek. (Ugyanígy XV 2,5 c. 722.) Ugyanitt további célzásokat találunk arra, hogy a makedón hadjáratokról szóló költői ábrázolások mennyire megbízhatatlanok. Strabón forrása, Megasthenés, egyebek közt az egyiptomi Sesóstrist, a kháldeus «Nabokodrosos» és a szkíta Idanthysos vállalkozásait említi, «Indiát azonban egyikük sem érte el. Semiramis még a vállalkozás előtt meghalt; a perzsák igénybe vették ugyan az indiai Hydrakes-nép segítségét, de hadseregükkel sohasem jutottak el odáig, legfeljebb a közelükbe, mikor Kyros a massageták ellen vonult.» (XV 1,6 c.687).

Curtius Rufus Alexander-történetében hasonló utalásokat találunk. A makedón hódító meg akarja kímélni a Marakandán (Szamarkandon) túl fekvő *Cyropolis*-t, *quippe non alium gentium illarum magis admiratus est, quam hunc regem (sc. Cyrum, vö. X 1,30) et Samiramin, quos et magnitudine animi et claritate rerum longe emicuisse credebat* (VII 6,20; Semiramisról vö. még IX 6,23).

A Semiramis nevéhez kapcsolódó historiográfiai komplexust azonban még szélesebb összefüggésben kell vizsgálnunk. E végből veszünk szemügyre egy olyan szövegrészletet, amelyet eddig önmagában sem tárgyaltak kielégítően. II. Ramses egyiptomi feliratára, a feliratban foglalt tényközlésre, vagyis a tacitusi *Annales* (II 60) ezerszer olvasott soraira gondolunk. Az öreg thébai pap azokat a hieroglif szövegeket magyarázza el a trón várományosaként ott

²⁰ Vö. pl. M. Duncker: *Gesch. des Altertums*, II⁵. Leipzig 1878. 15,1 j.; legújabban I. V. Pjankov foglalkozott a kérdéssel Ktésias töredékeinek kiadásában (Dusanbe 1975), 152.

időző Germanicusnak, amelyek egyebek közt *rex Rhamses* afrikai és ázsiai hódításait, az egyiptomi birodalom messze-távoli határait örökítették meg az utókor számára: *iussus e senioribus sacerdotum patrium sermonem interpretari referebat habitasse quondam septingenta milia aetate militari, atque eo cum exercitu regem Rhamsen Libya Aethiopia Medisque et Persis et Bactriano ac Scythia potitum, quasque terras Suri Armeniique et contigui Cappadoces colunt, inde Bithynum, hinc Lycium ad mare imperio tenuisse.* Azt, ami ebből *nem* érthető első olvasásra, a mértékadó kommentárokban sem találjuk meg.

Jean-François Champollion óta már több egyiptológus generáció foglalkozott a kérdéssel, hogy a tacitusi szöveg azonosítható és ellenőrizhető-e a Thébaiban megmaradt emlékek segítségével, de eredménytelenül. III. Thutmosis évkönyveiből vagy II. Ramses qadeši csatájának költői feldolgozásából sohasem kerekedhetett volna ilyen népfelsorolás. Pierre Montet, aki az illető emlékeket a legbehatóbban tárgyalta,²¹ nemrégiben az egyiptomiaknak arra a szokására mutatott rá, hogy »idegen népeket, még ha sohasem hódoltak is meg, csak diplomáciai vagy kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fent a fáraóval, adófizetésre kötelezettnek tüntettek fel.»²² Germanicus az ősi nagyság nyomainak (*magna vestigia*) láttára (vö. Strab. XVII 1,46 c.816: *καὶ νῦν δ' ἔχρη δεικνῶνται τοῦ μεγέθους αὐτῆς*, majd az ott olvasható feliratokról: *ἀναγραφαὶ δηλοῦσαι τὸν πλοῦτον τῶν τότε βασιλέων καὶ τὴν ἐπικρατείαν, ὡς μέχρι Σκυθῶν καὶ Βακτριῶν καὶ Ἰνδῶν . . . διατείνασαν*) aligha kételkedett az egyiptomi király hétszázezres seregének valóságában, amelynek élén II. Ramses «Libyát, Etiópiát, a médeket és a perzsákat, a baktriai és a szkítát meghódította, és azokat a földeket, amelyeket a szírek és armeniaiak, valamint a szomszédos kappadokiaiak laknak, a Bithyniai-tengertől a lykiaiig fennhatósága alatt tartotta.»

Az egyiptomi győzelmi feliratok anyagában ehhez fogható népfelsorolás nincsen, és ennek okát aligha kereshetjük a hagyomány töredékes voltában, sokkal inkább abban, hogy Ázsiában az egyiptomiak legtávolabbi hódításai is alig nyúltak Észak-Szíríán túl.²³ Tacitus kifejezése (*imperio tenere*) legfeljebb Libyára, Etiópiára és Szíria bizonyos részeire vonatkoztatva áll meg. De akkor mit gondoljunk a médek és perzsák, Baktria és a szkíta föld meghódításáról? Tacitusnál a közkeletű Sesóstris-monda változatával van dolgunk, vagyis azzal a klasszikus irodalomban sok helyütt kitapintható elképzeléssel, hogy egy Sesóstris (Sesoósis, Sesonchósis, Osymandyas) nevű egyiptomi király nemcsak a legtávolabbi Nyugatot hódította meg, hanem a szkítákat és Kisázsia leigázása után Európa egy részét is.²⁴ Az, amit Hérodotos (II 102 skk.) és Diodóros (I 53 skk.) Sesóstrisről és Sesoósisről előad, *több* egyiptomi

²¹ P. Montet: *Germanicus et le vieillard de Thèbes*. Publ. de la Fac. des Lettres de Strasbourg (Paris 1947), 47 skk.

²² Vö. D. G. Weingärtner: *Die Ägyptenreise des Germanicus*. Papyrol. Texte und Abh. 11 (Bonn 1969) 166.

²³ Weingärtner: i. m., 168.; vö. W. Helck: *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrht.* Wiesbaden 1962. 269.

²⁴ Weingärtner: i. m., 169.; vö. Fr. Pfister: *Würzb. Jb. f. Altertumswiss.* 1 (1946) 56 skk.; H. Kees: *RE «Sesostris»* 1861 skk. has.; K. Lange: *Sesostris. Ein ägyptischer König in Mythos, Geschichte und Kunst.* München 1954. A legendás egyiptomi király utókoráról l. «Az antikvitás XVI. századi képe» c. kísérletünket (Bp. 1960), 359 skk. 1.; néhány továbbvezető megjegyzés H. van Thiel kiadványában (*Leben und Taten Alexanders des Makedonen. Der griech. Alexanderroman nach der Handschrift L.* Darmstadt 1974), 178. l.: az I. Ptolemaios korabeli (abdéri) Hekataios regényes egyiptomi történetéről.

uralkodó (Séthos, de még inkább fia, Ramses) tetteinek az összefoglalása, de már a történetírás atyjának művében is mesés színekkel és vonásokkal. Hérodotos szerint Sesóstris hatalmas seregével átvonult a szárazföldön (*διὰ τῆς ἡπείρου*) és mindazokat a népeket uralma alá kényszerítette, amelyekkel csak találkozott. Páratlan győzelmi menete után Ázsiából Európába is átkelt és itt leverte a szkítákat és a thrákokat. Hérodotosnak bizonyítéka is van arra, hogy az egyiptomi sereg az említett népekig nyomult: idáig található feliratos oszlopok (*στῆλαι*), ezen túl viszont már nem. Beiruttól északra (a Nahr el Kelb, a hajdani Lykos partján) mind a mai napig láthatók II. Ramses *cartouche*-aival díszített hieroglif feliratok, amelyek a seregeitől meghódított területek határait jelezték. (Ezeket a stéléket Hérodotos is látta, mikor arra járt: II 106). Ami azonban Sesóstris királynak a thrákok és a szkíták fölött aratott győzelmét illeti, Hérodotos egybeolvasztotta Sesóstris és I. Psammétichos nevét. Tény, hogy az utóbbi — 630 körül — harcolt a szkítákkal és szövetségeseikkel Palesztinában (I 105), de úgy, hogy ajándékokkal és kéréssel vette rá a szkítákat a további előnyomulás felfüggesztésére. Tanulságos párhuzam: a Hérodotostól felhasznált egyiptomi beszámoló feltehetőleg elhallgatta, hogy a fáraó az illető népeket nem tulajdon földjükön, hanem palesztinai behatolásuk alkalmából «győzte le».

Tanulságos az az anekdóta is, amely szerint a memphisi Ptah-papok nem engedték meg Dareiosnak, hogy szobrát Sesóstris emlékművei előtt állítsa fel, még pedig azzal a megokolással, hogy a perzsa nagykirály tettei (*ἔργα*) nem érnek fel az egyiptomiéival, mert Sesóstris mindazokat a népeket meghódította, amelyeket Dareios, «de még a szkítákat is» (*καὶ δὴ καὶ Σκύθας*), akiket Dareiosnak nem sikerült legyőznie (Hérod. II 110).²⁵

A jelek szerint az egyiptomi papok, mióta országuk része lett az óperzsa világbirodalomnak, azokat a perzsa feliratokat, amelyeken a nagykirály fennhatósága alá tartozó területek fel voltak sorolva, Sesóstris, az utolérhetetlen fáraó hódítási jegyzékének további bővítésére használták fel.²⁶ Az ő szemükben még Alexandros is *πρὸς Σεσόγγωσις κοσμοκράτωρ*-nak (Ps.-Kallisth. I 34, p. 37 Kroll) számított, vagyis csak epigonja lehetett a hajdani dicső uralkodónak. Ide tartozik Alexandrosnak az utolsó fáraótól való mesés származtatása («Nektanebós csalárdésége»),²⁷ valamint az az átlátszó kitalálás, amely szerint Kambysés is tulajdonképpen félig egyiptomi, hiszen a trónjától megfosztott Apriés király leányától született.²⁸

Alexandros keleti sikereinek mintegy a lecsapódását figyelhetjük meg Osymandyas mesés hódításainak jegyzékeiben. A Diodórosnál olvasható elbeszélés «alexandrosi» vonásai félreismerhetetlenek, mint például a *βασιλευς βασιλέων Ὀσμανδύας* hieroglif feliratai (I 47,6), majd az oszlopcsarnok leírása, annak a hadjáratnak az ábrázolásai, amelyet a király az elpártolt baktriaiak ellen viselt. (Az «elpártolás» motívuma külön vizsgálatot érdemelne:

²⁵ Talán egy ilyen Dareios-szobor került elő — Susában; vö. *J. Yoyotte*: Darius et l'Égypte. Une statue de Darius découverte à Suse. *Journal Asiat.* 260 (1972) 253 skk.

²⁶ Vö. *G. Posener*: La première domination perse en Égypte. *Recueil d'inscriptions hiérog.* Le Caire 1936. 182 skk.

²⁷ FGRHist 134 F 39, Jacoby kommentárjával; vö. még *O. Weinreich*: Der Trug des Nektanebos. Leipzig 1911; *W. Kroll*: RE «Kallisthenes» 1709. has.

²⁸ Hérod. III 2; vö. *R. Merkelbach*: Die Quellen des griech. Alexanderromans. München 1954. 58, 1. j.; *I. H. Stein* kommentárját is a helyhez: «Die ägyptische Version suchte, zur Tröstung des gebeugten Nationalgefühls, dem Kambyses eine Art von Legitimität zu verleihen.»

Polyainos is ezzel kezdte Semiramis és Rhodoguné *stratégémáját.*) Sesóósis haditetteinek didodórosi előadásában (I 55,2 skk.) is csupa ismerős motívumot találunk: «Uralma alá hajtotta egész Ázsiát, mert nemcsak azokat az országokat szállta meg, amelyeket később a makedón Alexandros elfoglalt, hanem még néhány olyan nép területét is, ahová az nem nyomult előre. Átkelt a Ganges folyón és egész Indiát birtokába vette az óceánig, a szkíta földeket pedig a Tanaisig . . . Azután Európába kelt át és végigvonult Thrakián . . . Itt szabott határt hódításainak. Az elfoglalt országokban pedig sokfelé emlékoszlopokat állíttatott, amelyekre az egyiptomiak úgynevezett szent betűivel ezt vésette: «Ezt a földet is meghódította fegyvereivel a királyok királya és az uralkodók uralkodója, Sesóósis.»²⁹

A hellénisztikus feliratok mondanivalója teljesen egybeolvadt az újbirodalom királyainak alaposan eltúlzott beszámolóival, oly módon, hogy a dokumentumok szerkesztői a «sesóstrisi» hódítások listáihoz az ókori Kelet mindenkori legnagyobb politikai képződményeinek területi állományát sem átallozták igénybe venni.³⁰ Az öreg thébai pap, aki az előkelő látogatónak a qadeši csatáról szóló hieroglif beszámolót tolmácsolta, teljes lelki nyugalommal olvasta annak a koalíciónak a népmegjelöléseit, amely ellen az «ellenállhatatlan» II. Ramses hadbavonult és amelynek hullahalmait — a hivatalos ábrázolás szerint — a győzelmes fáraó tulajdon kezével döntötte az Orontés vizébe.³¹ De maga Germanicus is összeegyeztetetlennek érezte volna Ramses királynak Szíriára és Kisázsziára korlátozódó «világbirodalmát» az ó-egyiptomi királyoknak a hagyományban kanonizálódott nagyhatalmával, még pedig nemcsak földrajzi és történelmi ismeretei alapján,³² hanem úgy is, mint Antonius unokája, aki «világ életében főképp Dionysoshoz akart hasonlulni» (Plut., Ant. 75).

A Sesóstris-hagyomány szerves része az a vonás is, hogy a mítikus hódító a legtávolabbi *Nyugatig* hatol diadalmenetével. Lucanus Pharsaliájában (X 276 skk., tulajdonképpen a Nílus forrásainak felkutathatatlanságával kapcsolatban) ezt olvassuk:

*Venit ad occasus mundique extrema Sesostris
et Pharios currus regum cervicibus egit:
ante tamen vestros amnes, Rhodanumque Padumque,
quam Nilum de fonte bibit . . .*

Számunkra ez a hely azért olyan érdekes, mert szemléletesen mutatja, hogy az egyiptomi birodalmi ideológia formálói milyen természetesen sajátították ki nemcsak Libyát, hanem azon túl a legtávolabbi Nyugatot, sőt még a karthagói terjeszkedés itáliai eredményeit is.³³ Ezt kapcsolja össze Lucanus azzal a közismertnek mondható hagyománnyal, amely szerint Sesóósis, ha egy városba vagy egy templomba akart vonulni, akkor szekere elől kifogatta a négy lovat,

²⁹ Vö. pl. Strab. XVII 1,5 c. 790: Sesóstris «oszlopairól és feliratairól».

³⁰ Vö. Weingärtner: i. m., 171.

³¹ Vö. Ch. Kuentz: La bataille de Qadech. Mém. de l'Inst. Franç. d'Arch. Orientale 55 (Le Caire 1928—34) 328 skk. 1. — Ósi szimbólum: a hivatalos verzió szerint Valerianust is Šähpuhr személyesen fogta el (Res gestae d. Sap. 11).

³² Vö. Weingärtner: i. m., 172.

³³ A hagyomány szerint Alexandros is tervezett hadjáratot Karthagón túl: l. pl. Arr., Anab. V 27,7.

és helyettük négy vazallus királynak vagy levert hadvezérnek kellett a jármot a nyakába vennie. (Diod. I 58,2). Ez az anekdota, amelyet a későbbi századokban — moralizáló-vígasztaló tendenciával — oly sokszor fognak elismételni,³⁴ az ókori keleti uralkodók gyakorlatában korántsem volt ártatlan mese, hanem kegyetlen valóság.³⁵

Pyenféleképpen kellene a semiramisi «*stratégémában*» említett motívumokat mind végignyomozni, amire azonban ez alkalommal nincs lehetőség. Talán még néhány szót a *folyókról*, melyeket a mítikus királyné «arra kényszerített, hogy akarata szerint folyjanak; ő azonban úgy akarta, hogy oda folyjanak, ahol az hasznos» (ποταμούς ηγάγκασα ῥεῖν ὅπου βουλοίμην, ἐβουλόμην δὲ ὅπου συνέφερε).³⁶

«Semiramis művei» (ἔργα Σεμιράμιδος) közt a különféle öntözőberendezések és folyószabályozások fő helyet foglalnak el forrásainkban. Ezek öröklődnek a Semiramis-történetek utókorában is, amit legutóbb külön tanulmányban tárgyaltunk.³⁷ A mítikussá vált alaknak ezt a funkcióját Polyainos (illetőleg forrása) az aretalogia kívánalmainak megfelelően fogalmazta meg: Semiramis tetszése szerint «kényszerítette» a folyókat. Ha most arra a szerepre gondolunk, amelyet a mítikus hódító hadjáratok ábrázolásában Héraklés vagy Dionysos játszik; ha oszlopaikra (στήλαι) vagy oltáraikra (βωμοί) gondolunk, amelyeket a legtávolabbi Nyugaton vagy Keleten állítottak, mint majd későbbi «utánzóik», Alexandros vagy az egyiptomi Sesóstris (vö. Strab. III 5,5 c.171: Ἀλέξανδρος δὲ τῆς Ἰνδικῆς στρατείας ὄρια βωμούς ἔθετο ἐν τοῖς τόποις, εἰς οὓς ὑστάτους ἀφίκετο τῶν πρὸς ταῖς ἀνατολαῖς Ἰνδῶν, μιμούμενος τὸν Ἡρακλέα καὶ τὸν Διόνυσον, l. még Arr., Anab. V 29,1), vagy annak a helynek arrianosi leírására, ὅπου τινὰ ὑπομήματα τοῦ Διονύσου οἱ Νησαῖοι ἐκόμπαζον, és ahol a makedónok borostyánkoszorúval a homlokukon ünnepi himnuszt énekeltek Dionysos tiszteletére, τὰς ἐπωνυμίας τοῦ θεοῦ ἀνακαλοῦντες (Arr. V 2,5 sk.), — akkor Polyainos szokatlanul ünnepélyes kifejezést (ποταμούς ηγάγκασα . . .) is megértjük. Horatius Bacchus-aretalogiájában (C.II 19,17, az isten egyéb csodatételei közepette) is ezt olvassuk: *tu flectis amnis . . .*, amihez Porphyrio találoán jegyzi meg: *pro «domas» . . . , tamquam decursus eorum (sc. amnium) declinet, quo velit.*

Ami most a folyók «kényszerítését», tetszés szerint való elterelését (*amnis flectere*) illeti, Hérodotos olvasójának nemcsak az a történet jut az eszébe, hogyan «fenyítette meg» Kyros a Gyndés folyót (I 189; ehhez H. Stein kommentárja: »Amit a naiv népmonda gyermeki harag műveként ábrázol, valójában a környező vidék öntözésére szolgáló hatalmas csatornarendszer volt, amely a Diala mentén még ma is működik»), hanem a híres III 117. fejezet is az Akés folyóról, amely korábban öt ágra szakadva több nép (a

³⁴ Vö. fentebb (a 24. jegyzetben) említett kísérletünkkel: 359 skk. 1.

³⁵ L. pl. az ún. Rassam-agyaghenger szövegét (X 17—30. s.): «Tammaritut, Pa'et, Ummanaldašt . . . és Uaite't, Arábia királyát . . . , midőn az áldozatok bemutatására beléptem az Ēmašmašba . . . és az *akitu*-csarnok istenei előtt a szertartást elvégeztem, ünnepi kocsim jármát rájuk akasztottam, s egészen a templom kapujáig húzták alattam a kocsit.» (Komoróczy Géza ford.: Ókori keleti tört. chrest. 213. l.)

³⁶ Nem egészen pontos, de mindenképpen érdekes a *Daremborg—Saglio*-féle Dictionnaire «Fossa»-cikkében (de La Blanchère, 1326. l.) olvasható utalás: «La devise de tout l'Orient semble être la déclaration que la légende prêtait à Semiramis dans l'inscription lue par Alexandre au delà de la Bactriane, pays de canalisation par excellence: «J'ai contraint les fleuves de couler où je voulais . . . »»

³⁷ Semiramis kertjétől a Csörsz árkáig. Megjelenik az MTA I. OK-eiben.

chorasmiaiak, hyrkániaiak, parthusok, a Σάραγγες és a Θαραναίοι) földjét öntözte. «De mióta ezek a népek perzsa fennhatóság alá kerültek, nagyon nehézre fordult az életük: mert a király lezáratta a sziklaszorosokat» (vö. VII 130, ahol Xerxés a thesszaliai vezetőket a Tempé völgyének elzárásával fenyegeti meg), és a duzzasztózsilipek (πύλαι, iráni varγ)³⁸ megnyitására tetemes pénzeket fizettet. Tekintettel arra, hogy Iránban a mesterséges öntözési rendszert a megfelelő csatornákkal stb. csak az Achaimenidák alatt építették ki, és a Semiramis «stratégémájában» szereplő sakák és sogdok is csak Kyros hódításainak során váltak a perzsa világbirodalom tagjaivá, azt az időt, amikor Semiramisnak ezek a vonásai bizonyos aktualitással bírhattak, kétségtelenül jóval a «történeti» Semiramis virágzása utánra kell tennünk.

Ha J. Markwart³⁹ úgy vélte, hogy Hérodotos az Akés-történettel «titáni vagy démoni művet írt le», a megfelelő mesemotívumok ismeretében igazat adhatunk neki. (A hérodotosi leírásban Ph.-E. Legrand is⁴⁰ «bizonyos csodaszerűséget» érzett.) Ugyanígy «bizonyos csodaszerűség» (quelque chose de merveilleux) állapítható meg az egész Semiramis-legendában is, csak éppen a legenda mögött rejlő történeti valóságokról se feledkezzünk meg. Erről írta legutóbb W. Eilers: «A babilóni-asszír és a méd-perzsa történet alakjainak ismeretes ötvöződése folytán, de talán a mezopotámiai uralkodóknak a Zagros-hegyvidék ellen irányuló folytonos hadjáratai miatt is, Semiramis alakjában iráni elemek és méd helyi hagyományok folynak össze.»⁴¹ Az egész komplexust azonban esetleg még távolabbi összefüggések figyelembevételével lehetne tárgyalni, és ebből a klasszikus filológus is kivehetné a részét.

³⁸ Vö. J. Markwart: Wehrot und Arang. Leiden 1938, 9.1.; újabban V. M. Masszon: i. m., 172 skk. 1., további irodalommal.

³⁹ I. m., 11.1.

⁴⁰ Hérodotos-kiadásában: Hist., I. III. Paris 1958. 155. l.

⁴¹ I. m., 68. l.